

СПЕЦИФІКА ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ІСТОТИ/НЕІСТОТИ В АСПЕКТІ ВИЯВІВ СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ

Розкрито специфіку вираження значень істоти/неістоти на рівні іменників із «невизначеним» онтологічним статусом денотата у відношенні до семантико-граматичної асиметрії.

Ключові слова: семантико-граматична асиметрія, категорія істоти/неістоти, істотовий, неістотовий, форма, значення.

Раскрыта специфика выражения значений одушевленный / неодушевленный на уровне существительных с «неопределенным» онтологическим статусом денотата в отношении семантико-грамматической асимметрии.

Ключевые слова: семантико-грамматическая асимметрия, категория одушевленности / неодушевленности, одушевленный, неодушевленный, форма, значение.

This article analyzes the specific features of expression the meanings of animate / inanimate on the level of nouns having "uncertain" ontological status of referents in relation to the semantic-grammatical asymmetry.

Keywords: semantic-grammatical asymmetry, the category of animate / inanimate, animate, inanimate, form, meaning.

Про більшість випадків семантико-граматичної асиметрії на рівні морфологічної категорії істоти / неістоти так чи інакше згадується в лінгвістичних джерелах [1, с. 90 – 92; 2, с. 98; 5, с. 61 – 62 та ін.], однак найчастіше без спеціальної вказівки на те, що це є виявом асиметрії. Крім цього, у літературі спеціально не йдеться про причини виникнення такої асиметрії, а відтак асиметричні вияви не забезпечуються належною термінологічною кваліфікацією.

На рівні категорії істоти / неістоти під поняття семантико-граматичної асиметрії в його найзагальнішому розумінні як суперечності між реальним, понятійним змістом і характером його відображення в граматичній структурі мови можуть бути віднесені дві протилежні групи іменників. З одного боку, існують іменники, які своїм понятійним змістом репрезентують значення реальної істотовості предмета, тобто які позначають реалії онтологічно живі, однак цей зміст не знаходить підтримки на рівні граматичного значення істоти та його вираження. З іншого – існують іменники, які за своїм понятійним змістом позначають реально неістотові (неживі) предмети, але в граматичному плані реалізуються як такі, що співвідносні з граматичним значенням істоти і відповідно забезпечені формою вираження. Так, В.О. Горпинич до першої групи зараховує іменники: а) назви рослин: *дуб, осика, споршиш* тощо; б) назви сукупності людей і тварин: *народ, плем'я, череда* тощо; в) збірні назви на позначення сукупності людей і тварин: *студентство, молодь, мишва, татарва* тощо; г) іменник *труп*; до другої групи іменники: а) назви неживих предметів: *мрець, покійник*; б) назви умовних знаків: *туз, валет, козир, ферзь, тура*; в) назви страв: *качка* (смажена), *курка* (варена) тощо [3, с. 48]. У цьому разі цілком очевидно, що підставою для такої асиметрії є неоднорядність понятійного змісту зі значеннями, що фокусує в собі мова у вигляді граматичних: «реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються» [3, с. 48].

Іншим виявом семантико-граматичної асиметрії є випадки, коли та чи інша іменникова лексема, що в мові цілком симетрично співвідноситься з граматичним значенням істоти або неістоти на підставі свого понятійного статусу й має належну граматичну форму вираження, водночас може в граматичному плані змінювати свою форму, входячи в такий спосіб у сферу нетипової, не належної їй семантичної зони. До цих випадків традиційно зараховують «варіантні» форми, або «паралелізми», на зразок *пасту овець / пасту вівці, покласти ніж / покласти ножа*.

Специфічним характером відносно морфологічної категорії істоти / неістоти відзначаються іменники, осмислення яких людиною як істотових або неістотових не усталилося. До них належать іменники – назви предметів мікробіологічного світу на зразок *мікроб, вірус, бактерія, бацила*, які поводяться в мові то як представники підкласу істот, то як неістот, пор.: *досліджувати мікробів, вірусів, бактерій, бацил і досліджувати мікроби, віруси, бактерії, бацили*, на чому наголошується в усіх морфологічних описах. Такий амбівалентний поведінковий тип іменників зазначеної групи є наслідком цілком адекватної реакції мовної системи на ситуацію, коли «модус» існування певної реалії в дійсності не цілком зрозумілий людині, а відтак і не знаходить однозначної мовної інтерпретації.

Показовими в цьому розумінні можуть бути також іменники, які позначають живих істот низького рівня клітинної організації, наприклад, *амеба, інфузорія*, пор.: *ми побачили амеби, інфузорії – ми побачили амеб, інфузорій*. Цікаво при цьому відзначити те, що іменник *клітина* однозначно маркується граматикою як неістота, хоча сама клітина в реальності й співвідноситься з уявленнями про біологічну субстанцію, тобто асоціюється із поняттям живого. Разом із тим та сама поодинокі клітина, але вже як складник живого організму амеби може мислитися двоїсто, що й відображається у своєрідному хитанні граматичного оформлення значення істоти / неістоти іменника *амеба*, пор.: *От коли б нас і амеб судила третя площина...* (Ю. Мушкетик) і *Роздивитися амеби можна лише під мікроскопом* (із усного мовлення). У цьому ж контексті не зайвим буде згадати своєрідну граматичну поведінку таких іменників, як *фагоцит і лейкоцит*, описану в нашій статті [4].

Отже, іменники цього типу виявляють хитання в граматичному оформленні номінативного значення живих предметів (істот) унаслідок «непевності» їх істотової сутності для людського мислення. На нашу думку, з усієї сукупності іменників, які науковці відносять до тих, що «у своїх лексичних значеннях суміщають

поняття істоти і неістоти» [49, 49], лише іменники названої групи можна вважати такими, що суміщають у собі обидва значення – істоти й неістоти – номінативно недиференційовано, розщеплюючись на рівні граматики на протиставлені грамеми істоти / неістоти без зміщення семантичної домінанти (оскільки ані їх сприйняття як живих, ані як неживих не супроводжується переосмисленням їх семантики). Навіть у разі їх персоніфікованого вживання на позначення осіб, тобто у функції вторинної номінації на ґрунті метафоризації на зразок *Таких «бацил» треба усувати від керівництва* (з усного мовлення), де слово *бацила* вжито на позначення людей, які хворобливо впливають на що-небудь, реалізується істотова семантика первинної номінації, яка не входить у суперечність із семантикою вихідної. Тобто говорити про семантико-граматичну асиметрію в цьому разі немає підстав.

Натомість у випадку персоніфікації реально неживих предметів спостерігається зміщення семантики, наприклад, іменник *лялька*, будучи за своєю семантикою неістотним, на рівні метафоричного слововжитку набуває значення істоти, що й відображається в його подвійному граматичному вираженні, пор.: *Ляльки робив сам* (Р. Іванчук) і *Архієпископ вийняв з шухляди ляльок-чортів у довгих штанах і високих капелюхах, підкинув їх, спіймав – ех, хлопчики ви мої моторні!* (Р. Іванчук). Таким чином, тут має місце порушення співвіднесеності семантики і граматики.

Що стосується іменника *трун*, про який у більшості студій окремо зазначається, що він (на відміну від номінативно однорідних іменників на зразок *мрець*, *покійник*, які в граматичному оформленні співвідносні зі значенням істоти [5, с. 60]) асоціюється з уявленнями про неживе, то є всі підстави відмовитися від такого однозначного його трактування. У більшості випадків цей іменник формально засвідчує свою неістотність, наприклад: *Вони мали охороняти цей трун до завтрашнього ранку* (Ю. Андрухович); *Мертві доми, мертві вулиці, величезні чорні вози вивозять труни за брами Стамбула* (П. Загребельний); *Посуваються, розтрачуючи по дорозі поранених і труни, певні остаточної перемоги, певні того, що ввійдуть у город* (Б. Лепкий); *Мор страшний кругом, а ти доглядаєш трун* (Є. Гуцало).

Така специфіка вживання іменника як неістотного зумовлена передусім характером його функціонування: поняття *трун* асоціюється з поняттям *рештки*, що зумовлює його приєднання до позиції на зразок *Блоквані в Шумейковому урочищі радянські воїни кілька разів підіймалися в атаку, намагаючись вирватися з оточення, але кожного разу змушені були повернутися до вибалку, залишаючи на полі бою своїх товаришів, які лежали там впереміжку з трунами гітлерівців* (Т. Горошко). Саме завдяки такій семантичній асоційованості цей іменник питома вживається на позначення збірної сукупності з актуалізацією семантики речовинності, як, наприклад, у реченнях: *Ліс клекотів, вибухав, горів, енеївці наклали гори ворожого труну і відійшли до Ленчинських лісів за Случ* (У. Самчук); *Скрізь по селах шибениці; Навішано труну – Тільки старших, а так шляхта Купою на купі* (Т. Шевченко).

Однак у контекстах, де іменник *трун* уживається самостійно, він може цілком набувати формальних ознак істотного. Як засвідчує вибірка, таких контекстів чимало, наприклад: *Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали труна: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять; Але в тій хвили знов повинуло холодом, острым, пекущим, і він стрепенувся, – замість вічно молододі богині побачив чорного, страшного труна!* (І. Франко); *Московські драгуни не спішилися збирати своїх поранених і трунів; То нащо двигати труна?; Цар трунів у спирт кладе і платить* (усі приклади – Б. Лепкий); *Іван Казмирєць дбайливо обмацує труна, шукає «часів» і лається поганим словом, що сволоч не має; Павло спочатку не повірив, домагався в'яснення справи, але його повели до кімнати, де сиділа Марійка й показали труна* (обидва приклади – У. Самчук); *Труна одразу було покинуто, і компаньйони підійшли до чагарника* (Ю. Яновський); *Се ви поклали в сьому домі труна, що мусив би лежати межі нами неперехідним і страшним порогом* (Леся Українка).

У цілому слід зазначити, що цей іменник, перебуваючи в ряду подібних йому за семантикою лексем *покійник*, *мрець*, *небіжчик*, поступово граматично уніфікується, вирівнюється. Тому, очевидно, є всі підстави спеціально не виокремлювати його в наукових працях як форму, що семантично відмінна від аналогічних. Адже, як було показано вище, його поведінка в контекстах різна і значною мірою залежить від волі мовця, який або хоче підкреслити своє розуміння сутності слова *трун* як чогось, що було колись живе, а отже, мислиться й по смерті як живе, або хоче зignorувати цей значеннєвий компонент, актуалізуючи семантику слова *трун* у значенні «рештки», що зумовлює й відповідний вибір граматичної форми. Яскравою ілюстрацією першого розуміння семантики слова *трун* є, наприклад, такий контекст:

- Чому ти того дворецького не поправ у свої руки?
- Бо він повісився, – відповів Скорін.
- Сволоч! – гукнув князь. – Сволоч. Завтра накажу питати труна.
- Скорін видивився на нього.
- Так, труна питатиму, і то з пристрастієм (Б. Лепкий).

Цілком питома значення істоти могло б бути виражене й у наведених вище прикладах, пор.: *Вони мали охороняти цього труна до завтрашнього ранку; ... Ліпше мати своїми підданими покірливих трунів, ніж живих невірних*. З огляду на ці міркування бачиться виправданим зарахування аналізованого іменника до граматичної групи аналогічних лексем *мрець*, *покійник*.

До випадків фразеологізованого житку істотних іменникових форм множини можуть бути віднесені такі сполуки, як *піти в солдати*, *пошитися в дурні*, *мітити в прокурори*, *взяти в покоївки*, *вийти в люди* та ін. В.О. Горпинич стосовно такого формовжитку зауважує, що тут має місце єдине відхилення від послідовного вираження семантики істоти на рівні форм множини. Лінгвіст убачає причину цього у фразеологізованості словосполучення із комплетивним відношенням [3, с. 49]. Більш адекватне пояснення пропонує І.Г. Матвіяс, який указує на те, що форма множини істотних іменників у позиції знахідного відмінка з приєднанням

збігається з формою називного відмінка в таких словосполученнях унаслідок особливого характеру дієслівних лексем, які «виражають перехід особи на інше становище» [5, 61]. Як видно, така інтерпретація пояснює фразеологізм у цілому, але не розкриває причини, чому тут виникає необхідність чи можливість порушення граматичної закономірності вираження значення істоти у множині для будь-яких іменників.

Причину того, що значення істоти втілює у форму неістоти, слід шукати передусім у специфіці репрезентованої тут семантики множини, яке певною мірою збігається зі значенням, що фігурує в неузалежаних висловленнях на зразок *нянчити діти* та цілком нормативних *годувати телята*. Іншими словами, помітну роль у функціонуванні іменників – назв істот у формі неістот у фразеологізованих сполуках відіграє сема «збірність», актуалізована на рівні форми множини.

Отже, зважаючи на проведені дослідження, можна зробити висновок, що граматичний статус семантичної опозиції істоти / неістоти переконливо доводиться прагненням мовної системи будь-якими засобами формалізувати відповідні значення. Морфологічні є основними у колі засобів різних рівнів, що можуть виражати семантику істоти та неістоти. Це дає підстави вести мову про морфологічну категорію істоти / неістоти як компонент граматичної категорії істоти / неістоти.

На шляху забезпечення морфологічного вираження значень істоти та неістоти тісно взаємодіють усі іменникові категорії: категорія числа забезпечує в множині позицію для послідовної реалізації значень істоти / неістоти, категорія відмінка – позицію знахідного відмінка з його об'єктною семантикою. У свою чергу категорія істоти / неістоти надає семантичній мотивованості категорії роду, репрезентованій в однині.

Узаємозумовленість і тісна взаємодія морфологічної категорії істоти / неістоти з іншими іменниковими категоріями має й негативний бік: семантика форми множини та форми знахідного відмінка зумовлюють активні процеси порушення симетричного співвідношення значень істоти та неістоти з формами їх вираження.

Симетричним співвідношенням семантики та граматики на рівні морфологічного компонента міжрівневої граматичної категорії істоти / неістоти (морфологічної категорії істоти / неістоти) є вираження значення істоти омонімічною з формою родового відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення істоти іменників чоловічого роду II відміни в однині й усіх родів у множині, а значення неістоти омонімічною з формою називного відмінка формою знахідного відмінка, яка синкретично втілює і значення знахідного відмінка, і значення неістоти іменників усіх родів в однині, крім іменників чоловічого роду II відміни, та в множині. Порушення симетричного семантико-граматичного співвідношення має декілька виявів.

Деякі іменники на зразок *бацила*, *амеба*, *трун* наділені специфічним характером по відношенню до граматичного значення істоти / неістоти. Це зумовлено екстралінгвальним чинником, а саме невизначеністю їх онтологічного статусу у свідомості мовців. Вести мову про семантико-граматичну асиметрію на їх рівні можна лише умовно.

Анімістичне осмислення неживої природи як живої, а відтак і розуміння померлого таким, що продовжує жити, можна вважати причиною мовної репрезентації деяких предметних неістотів реалій як іменників зі значенням істоти: *мрець*, *лялька*. Ці зразки є яскравим свідченням відносної довільності когнітивної категоризації світу та її невідповідності мовній категоризації, що й визначає виникнення семантико-граматичної асиметрії. Протилежними зразками такої довільності вважаємо невіднесення до істотів іменників – назв рослин та под., які в біологічному розумінні є живими організмами.

Асиметрія між формою та значенням іменників – назв істот, спостережувана на рівні фразеологізованих сполук на зразок *іти в солдати*, являє собою результат модифікації семантики іменника, спровокованої значенням множини.

Список використаних джерел:

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., Л. : Учпедгиз, 1947. – 785 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с. (Альма-матер).
4. Мороз Т. Ю. Читання в граматичному оформленні істотівості / неістотівості деяких іменників як результат невизначеності бугтєвого модусу реалій, що ними позначаються / Т. Ю. Мороз // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – Луганськ : Альма-матер, 2007. – № 11 (128). – С. 54 – 64.
5. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.